

Світлана Абросимова

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Дефініція «архівна справа» досить містка й багаторівнева. Виходячи із синкретизму наукової парадигми сьогодення, ефективним вважаємо розгляд будь-якого аспекту архівознавства в поєднанні з іншими дисциплінами гуманітарного циклу, передусім з археографією, палеографією, джерелознавством, кодіографією, бібліографією, бібліологією, книгознавством, музеєзнавством, історіографією та ін. Розвиток архівної справи пов'язаний з діяльністю багатьох подвижників — відомих й невідомих. Серед тих, хто зробив вагомий внесок у становлення й розвиток архівної справи в Україні, насамперед на Катеринославщині, наприкінці XIX ст. — у 20-ті рр. XX ст., був видатний український історик запорозького козацтва академік Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940), який органічно сполучав в собі історика і архівіста, археографа і музеєзнавця, археолога і фольклориста, етнографа і письменника. Відзначимо, що тема «Яворницький-архівіст» ще не набула спеціального висвітлення й тому потребує актуалізації. Д. Яворницький пройшов усі шаблі архівної «драбини»: від користувача-дослідника архівів до завідувача Катеринославським губернським архівом.

Хоча дослідницьке «кредо» Д. Яворницького ґрунтувалося на комплексному підході до історичних джерел, на використанні усіх типів пам'яток, проте пріоритет він віддавав саме писемним джерелам, дотримуючись поради М. Костомарова «заярися в архівний матеріал, який зберігся од запорожців у різних музеях». Досліджуючи історію запорозького козацтва, Д. Яворницький багато працював в архівах Москви, Петербурга, Харкова, Варшави, Катеринослава, Чернігова, Полтави, Архангельська, Солов'євського монастиря, у приватних архівах нащадків запорозької старшини та колекціонерів. За підрахунками вченого, він виявив 891 архівну справу в різних архівах, що містили документи з історії України XVII-XVIII ст.

Результати плідної діяльності вченого у царині архівної евристики знайшли відображення в опублікованих ним тематичних збірках архівних документів, передусім, у монументальному двотомнику «Источники для истории запорожских казаков» (Владимир, 1903), що містить 900 документів 1651-1788 рр. (грамоти, інструкції, листи, акти судочинства і дипломатичного змісту тощо), вибраних з архівів Москви і Катеринослава. Сам Д. Яворницький пізніше відзначав: «Величезний матеріал, який я добув з різних архівів, я випустив опісля окремим виданням під назвою «Источники для истории запорожских казаков» [1, арх-778/27]. Ще один тематичний збірник «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929) включив 260 документів першої чверті XVIII-поч. XX ст., виявлених Д. Яворницьким в архівах Катеринослава, в родинних архівах Г. Байдака, І. Магденка, О. Струкова, В. Гладкого, П. Руденка, в колекції архівіста С. Дроздова та ін.

В евристичній діяльності Д. Яворницькому допомагали архівісти-фахівці й аматори. Коли він перебував у Середній Азії (Ташкент, Самарканд) і продовжував працювати над 2-м томом «Історії запорозьких козаків», працівники московських архівів копіювали для нього необхідні документи. Архівіст І. Беляєв копіював для нього документи зі справ Малоросійського приказу за винагороду (1 крб. за годину; копії з документів іноземною мовою коштували дорожче) [1, арх-12493]. В Московському архіві міністерства іноземних справ для Д. Яворницького копіювали документи архівісти В. Цветков і С. Соколов [1, арх-22422, 34877]. Приятелі Д. Яворницького М. Комстадіус, П. Саладилів, П. Сочинський та інші також розшукували для нього документи в архівах Петербурга, Катеринослава, Швеції. Новомосковський колекціонер П. Сочинський 1900 р. розшукав листування кошового П. Калнишевського з полковником О. Колпаком (1771 р.) [2]. П. Сочинський пропонував видати це листування в збірнику на пошану О. Поля. Окрім того, П. Сочинський зберігав у приватній колекції декілька документів *полтавської полкової канцелярії* [1, арх-19320]. Він не тільки розшукував та зберігав пам'ятки писемності, але і досліджував їх. Він розібрав листування О. Колпака і П. Калнишевського, зробив копії листів (спільно з Майдачевським). Підпис П. Калнишевського П. Сочинський скопіював за допомогою перебивного паперу, зафіксував усі позначки, зробив нумерацію аркушів, додав описання печатки. Білоцерківський архівіст і колекціонер С. Дроздов надіслав Д. Яворницькому документи гетьмана К. Розумовського та кошового П. Калнишевського [1, арх-17719, 17720; 3]. Діач чернігівської архівної комісії С. Гатчук повідомив про універсал гетьмана П. Подуботка [1, арх-12928].

Широкому загалу Д. Яворницький був добре відомий як великий знавець архівів, тому до нього постійно зверталися фахівці й аматори, репрезентанти різних верств українського суспільства за допомогою і порадою у розшуках, передусім, родинних документів. Епістолярна спадщина вченого містить цінні дані щодо розшуку документів, книг, а також інформацію про документальну «одісею» (міграційний шлях документів), підготування документів до друку. У деяких листах цитуються (інтерполюються у текст листа) фрагменти окремих документів, репродукуються маргіналії (що їх було зроблено власниками на книжкових аркушах), написи на іконах, хрестах, предметах побутової тощо. Деякі кореспонденти надсилали Д. Яворницькому оригінальні документи, котрі до останнього часу зберігалися разом із супровідними листами і залишалися поза межами наукового обігу. Так, в листах роменського колекціонера В. Беспальчева міститься інформація про архів

роменського собору, в якому збереглися документи про будівництво П. Калнишевським церкви в його рідному селі Пустовійтівка [1, арх-12450, 12451]. Член одеського відділення Російського Воєнно-Історичного товариства А. Корсун, працюючи за рекомендацією Д. Яворницького у різних архівах, повідомляв про запорозькі документи, що зберігалися в архівах Одеси. Він надіслав Д. Яворницькому копії універсалів гетьмана К. Розумовського, рапортів кошового Г. Федорова та ін. [1, арх-16141, 16142]. Особливо А. Корсун відзначив справу під назвою «Статистика», що містила козацький реєстр (курені, перевози та ін.), і підкреслив значення цього документа як джерела з історії антропоніміки [1, арх-16135].

Про запорозькі документи Московського архіву міністерства закордонних справ, зокрема, про листування гетьмана І. Скоропадського і канцлера Г. Головікіна йдеться в листах П. Короленка — доброго знайомого Д. Яворницького, архіваріуса Кубанського козацького війська [1, арх-16130]. Про архівні багатства приватних колекцій Катеринославщини свідчить листування Д. Яворницького з власником маєтку Шандрівка Павлоградського повіту Л. Лалошем, який розшукав листи Т. Шевченка до хорольського поміщика А. Родзянка, а також оригінальну пергаментну грамоту гетьмана К. Розумовського М. Родзянковій [1, арх-15328].

Пам'ятки писемності зберігалися не тільки в архівах і приватних колекціях, але й в книгарнях. 1905 р. Д. Яворницький придбав документи про життя і творчість Т. Шевченка у книгарні Ф. Романовича в Ростові-на-Дону [1, арх-19479, 19480]. В листі українського фольклориста, критика, письменника, брата Панаса Мирного — Івана Рудченка (1845-1905) йдеться про архів старовинних справ колишнього фінансового управління Царства Польського, який того часу (1895 р.) зберігався у Варшавській казенній палаті, котру очолював І. Рудченко. Цей архів містив документи соціально-економічного характеру, починаючи з XV ст., зокрема, опис Волині та Подолі 1653-1656 рр. [1, арх-19768].

Відомий літературознавець І. Айзеншток повідомляв, що в його власному архіві зберігається значна кількість рукописів катеринославського поета І. Манжури, їх передала йому дружина професора О. Потебні (тітка І. Манжури) [1, арх-12352]. Оригінальною колекцією документів з історії XVII-XVIII ст. (документи архіву Коша Нової Січі, монастирів, автографи історичних діячів тощо) володів київський музеєзнавець, нумізмат і археолог К. Болсуновський. Деякі пам'ятки з його колекції (зокрема, автографи княгині Софії Потоцької) експонувалися на виставці XIII археологічного з'їзду у Катеринославі (1905 р.) [1, арх-12380, 14476]. Катеринославський етнограф М. Сергійв, обстежуючи наприкінці 1920-х рр. це-

рковні бібліотеки і архіви краю, знайшов багато стародруків, прибутково-розрахункову книгу томаківської церкви 1793 р., церковні літописи, ревізькі сказки, шлюбні контракти тощо. Про це він постійно інформував Д. Яворницького й сприяв передачі цих пам'яток до музейної збірки [1, арх-17808, 17833].

Значна частина писемних пам'яток, про які йдеться в листуванні Д. Яворницького, свого часу не була введена до наукового обігу й не збереглася донині. Тому зафіксована в епістолярній спадщині інформація дає можливість деякою мірою реконструювати корпус писемних джерел (архівний фонд)*, що існував того часу на певній території.

Внаслідок плідної збирацької діяльності під час комплексних експедицій по запорозьких місцях, а також творчих контактів з колекціонерами, власникам писемних пам'яток, Д. Яворницький зібрав унікальну власну колекцію рукописів XVII-поч. XX ст. (автентичних і копійних), окремі фрагменти якої зараз зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї та в Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛМ, Москва). До РДАЛМ колекція Д. Яворницького надійшла в 1941 р. з Державного літературного музею. Ця колекція містить 238 од. зб. й хронологічно охоплює кін. XVII — 30-ті рр. XX ст. [4, спр. 1-238]. В колекції — автографи відомих державних діячів Росії та України, головне листування, що пов'язане з діяльністю П. Рум'янцева. «Відкриває» колекцію автентичний лист гетьмана І. Мазепи до М. Семенової від 19.07.1690 р. [4, спр. 107].

Завдяки Д. Яворницькому неочінені архівні скарби були зібрані в Катеринославському (з 1926 р. — Дніпропетровському) історичному музеї, фундатором і директором якого вчений був понад 30 років (1902-1933). В ювілейній промові (1913 р.) з нагоди 30-ліття його наукової діяльності Д. Яворницький так підсумував результати своєї збирацької праці: «Отже я зібрав великий та різноманітний матеріал, що стосується до історії запорозьких козаків, та передав його майбутньому поколінню майбутніх сторіч. Він уміщений до нашого музею та являє собою цінний для науки вклад. Матеріал цей потрібний історикам, археологам, етнографам, лікарям, акторам, юристам, кожній освіченій та просто дотепній людині» [1, арх-778/24].

Архіви Катеринославщини привернули особливу увагу Д. Яворницького ще на початку його дослідницької діяльності. Й це невипадково. Саме тут була свого часу розташована Запорозька Січ, а під час досліджень Д. Яворницького мешкали нащадки запорозьких козаків, які ще пам'ятали про минуле й зберігали козацькі реліквії, в тому числі й пам'ятки писемності. Витоки архівних традицій в край пов'язані з діяльністю архієпископів Гавриїла (Розанова) і Феодосія (Макаревського), діячів місцевої ученої архівної комісії й статистичного комітету, а також багатьох істориків, письменників, краєзнавців, громадських діячів та ін.

* Не плутати з «архівним фондом» як одиницею обліку в архівах.

Катеринославські архіви здавна приваблювали до себе дослідників. Одним з найцінніших в краї був архів Коша Нової Січі (1734-1775), який після скасування Січі (1775 р.) тривалий час зберігався в катеринославській губернській канцелярії. Документи цього архіву розпочав досліджувати катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов; 1781-1858), який очолював єпархію протягом 9 років (1828-1837). За визначенням Д. Яворницького, Гавриїл був першим істориком Катеринославщини [5], йому належить цінний «Очерк повествования о Новороссийском крае» [6]. Досліджуючи історію Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, Гавриїл використав документи архіву Коша Запорозького, що зберігалися в катеринославському губернському правлінні й в самому монастирі [7].

Гавриїл надав допомогу А. Скальковському (1808-1898), привернувши увагу останнього до найцінніших місцевих архівів [8]. Документи з історії запорозького козацтва А. Скальковський знайшов в канцелярії губернського правління, де зберігалися архіви колишніх новоросійської та азівської губернських канцелярій, Катеринославського намісництва, особові архіви катеринославських губернаторів.

Архів катеринославського губернського правління наприкінці XVIII ст., завдяки тій увазі, яку приділяв уряд (особливо Г. Потьомкін) розвитку Катеринослава, зосередив значний масив документів і став центральним архівом для всієї Степової України.

Документи за період 1751-1764 рр. А. Скальковський отримав від архієпископа Гавриїла (Розанова) з його особового архіву. Деякі запорозькі документи А. Скальковський придбав у приватних осіб [9] ще в перше своє відвідування Катеринослава (1835 р.). У другий приїзд 1839 р., за допомогою голови катеринославської казенної палати І. Гладкого, А. Скальковський знайшов документи Січового архіву, а потім сам архів «в анбарі одного екатеринославського присутственного места» [10]. В катеринославську губернську канцелярію Січовий архів попав у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції, центром якої було Покровське (так стали іменувати Січ після її скасування). Остачу Січового архіву, котру він знайшов у Катеринославі, А. Скальковський вивіз до Одеси. Проте дещо з цього архіву залишилось у Катеринославі й було використано наступними дослідниками: М. Терновським [1, арх-20481, 20482], В. Бідновим [11], Н. Полонською-Василенко [12]. У 1920-ті рр. продовжувався розшук запорозьких документів у катеринославських архівах. Аспірант Д. Яворницького І. Степанів, який студіював історію останніх років існування Запорозької Січі, працював у дніпропетровському крайархіві (колишньому архіві губернського правління), де серед справ канцелярії Новоросійської губернії траплялися й документи Січового архіву, а також документи інших фондоутворювачів, які своїм змістом зв'язані з Січчю. І. Степанів навів свідчення вченого архіваріуса крайархіву

В. Грекова про те, що справи канцелярії Новоросійської губернії «складали перед 1917 р. великий фонд, що містив у собі мало не тисячу в'язок по декілька десятків, а то й по сотні зшитків». Але за часи громадянської війни цей архів страшенно постраждав, збереглося ледве три сотні зшитків [13].

Щодо розшуку, зберігання та вивчення катеринославських архівів (передусім найбільш цінних — губернського правління та консисторського) вельми багато зробила Катеринославська губернська вчена архівна комісія (Комісія), що діяла у 1903-1916 рр., і біля витоків якої стояв й Д. Яворницький. Комісія, що становила собою місцеве історичне товариство, за час свого існування спромоглась чимало зробити у царині архівної справи [14, С. 3-15; 15]. Питання про створення місцевої архівної комісії було порушено ще у 1887 р., коли «Екатеринославский юбилейный листок» відзначав, що місцеві архіви містять багатий історичний матеріал, який необхідно розібрати й захистити від різних випадковостей, що йому загрожують [16, № 23, С. 1]. На актуальність створення архівної комісії наголошували місцеві громадські діячі М. Биков, М. Гаврилов, О. Андрієвський; згодом — члени історичної секції катеринославського Наукового товариства М. Чехов, М. Биков, О. Шиллов, А. Синявський та ін.

Старовинні архівні документи потребували негайного врятування. Так 1887 р. на Троїцькому ринку м. Катеринослава були знайдені рукописні документи азівської губернської канцелярії 1775 р., в які загортали мило [16, № 9, С. 82]. На той час (1887 р.) у Катеринославі існували архіви: губернського правління, колишньої палати державного майна, казенної палати, губернського казначейства, окружного суду, міської думи, класичної гімназії та духовної консисторії. Значно постраждав від пожежі 1840 р. архів казенної палати. За 1000 крб. були продані справи архіву губернського казначейства. В найбільш повному обсязі були архіви міської думи і судових місць [17]. На жаль, значна частина архівних скарбів була знищена, загублена через байдужість тих, хто мав їх зберігати й охороняти. Член новоросійської контори іноземних поселень на півдні Росії А. Фадеев, який мешкав у Катеринославі у 1815-1834 рр., згадував про архів потьомкінської канцелярії, що знаходився у потьомкінському палаці в Катеринославі: «Никто об этом архиве не заботился и даже при дворце не находилось ни одного караульного. Я из любопытства несколько раз рылся в громаде бумаг и находил интересные черновые письма, писанные самим кн. Потемкиным к разным лицам, переписку его секретарей с губернаторами и проч. Через несколько лет этой груды бумаг ... уже вовсе не существовало, а только клочки их валялись, рассеянные по саду, окружающему дворец» [18].

Тому першочерговим завданням відкритої 16 березня 1903 р. Комісії було врятування та збирання архівів. В усі заклади, що мали архіви, були надіслані запити про стан архівів. З аналогічним запитом Комісія звернулася до приватних осіб і

католицького єпископа. Відповіді склали спеціальну справу про стан архівів Катеринославської губернії. Окрім виявлення інформації про стан місцевих архівів, Комісія проводила розбір архівних описів та справ (своєрідна експертиза), які надходили до неї згідно з положенням про губернські архівні комісії. На жаль, архів Комісії не зберігся, проте її щорічні звіти надсилалися до Петербурзького археологічного інституту, якому архівні комісії підпорядковувалися. З 1912 р. звіти архівних комісій надсилалися до Російського історичного товариства [19]. В нашому розпорядженні є друковані протоколи засідань Комісії, вміщені в «Летописи» Комісії.

Протягом декількох років Комісія виконувала офіційні обов'язки щодо розгляду описів справ місцевих установ, а також архівів Волинської та Херсонської губерній, області Війська Донського та ін., де не було архівних комісій. До цієї роботи були залучені О. Відстедт, В. Біднов, В. Машуков, Д. Дорошенко, А. Синявський та ін. Тільки з дозволу Комісії установи мали право знищувати архівні справи.

Комісія врятувала від знищення документи новомосковського та верхньодніпровського поліцейних управлінь, рештки архівів Нижнього земського суду, розшукала архів грецького суду в Маріуполі, досліджувала церковні архіви в краї, вела переговори з сином історика А. Скальковського про повернення документів, що свого часу були забрані вченим з Катеринослава до Одеси, видавала дослідникам відношення на право роботи в архівах Катеринослава тощо. Комісією було порушено питання про створення центрального губернського архіву [14, С. 1-15]. Члени Комісії досліджували архів губернського правління (О. Богумил, В. Біднов, А. Синявський, В. Машуков), консистійський (В. Біднов, В. Машуков), архів Слов'янського повітового суду (А. Синявський), архів олександрівського повітового казначейства (Я. Новицький), архів воєнних поселень Новоросійського краю (В. Біднов) та ін. На засіданнях Комісії читалися доповіді й повідомлення з історії місцевих архівів, огляди окремих архівних комплексів. В. Біднов підготував доповідь «Про архів Самарського монастиря», Я. Новицький «Про огляд архівів Олександрівського повіту», В. Пічета «Про стан архіву Катеринославського земського суду». До 10-літнього ювілею Комісії Д. Дорошенко підготував доповідь «Архівна справа в Катеринославській губернії». Д. Яворницький також виступив в Комісії з доповіддю «Про автентичні офіційні справи стосовно перебування Тараса Шевченка в Новопетровську, Гурьєві, Орській фортеці та Оренбурзі».

Члени Комісії взяли активну участь в роботі секції археографії та архівознавства XIII археологічного з'їзду, що відбувся 1905 р. в Катеринославі. Секцію очолював фактичний керівник Комісії А. Синявський [20]. На цій секції виступив і Д. Яворницький з доповіддю «Запорозька старо-

вина», в якій окреслив топографію архівних розшукувань на Катеринославщині, відзначив у першу чергу Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, церкви на Микитиному Розі, в селах Старі Кайдаки, Покровське, Петриківка, Нехворощанський монастир, родинні архіви Родзянків, Магденків, Іваненків та ін. В. Біднов зробив доповідь «Про архів Самарського монастиря» та «Повідомлення про архів Катеринославської духовної консисторії». В обговоренні другої доповіді П. Добровольський відзначив, що цей реферат — перший досвід описання консисторських архівів [21, С. 47]. Член Комісії приват-доцент Київського університету О. Богумил звітував про обстеження архівів Катеринославського губернського правління та казенної палати, а О. Маркевич розповів про історію кримських архівів [21, С. II, IV, 44-47, 87].

Підтвердженням внеску Комісії у розвиток української історичної науки є 10 томів (випусків) її «Летописей», що містять публікації актових і наративних джерел, огляди архівних фондів, історіографічні статті, розвідки з історії соціально-економічного та культурно-громадського життя краю тощо [22]. У своїй археографічній (публікаційній) роботі Катеринославські архівісти дотримувалися тематичного принципу публікації архівних документів. Публікації групувалися за науково-історичними сюжетами. Таке групування джерел до видання є найефективнішим, тому що приваблює основну масу дослідників, орієнтуючи останніх до вивчення епох та проблем [22]. Проблеми, за якими Катеринославські археографи групували й видавали документи, визначалися документальними масивами, що зберігалися у різних архівах краю (передусім губернському та консисторському), місцевими історичними традиціями і науковими зацікавленнями членів Комісії.

Тематичний огляд публікацій в «Летописей» свідчить, що пріоритетними напрямками в евристичній та едіційній діяльності Катеринославських архівістів були історія церкви, запорозького козацтва, устрій та управління в краї. Документальні публікації хронологічно відповідали характерній для археографії того часу орієнтації на «старовину» (це, як правило, документи XVIII ст.), що сприяло залученню до наукового обігу значного масиву писемних джерел, зосереджених, головним чином, у місцевих архівах.

Завдяки подвижницькій діяльності істориків, архівістів та археографів В. Біднова, В. Данилова, Д. Дорошенка, В. Машукова, В. Пічети, Я. Новицького, А. Синявського, Д. Яворницького, які плідно працювали у Комісії, були врятовані й залучені до наукового обігу цінні пам'ятки історії та культури. Серед почесних членів Комісії були В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, Ю. Кулаковський, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. Деякий час засідання Комісії відбувалися у приміщенні Катеринославського музею ім. О. Поля. В музеї також зберігалися бібліотека Комісії та архівні документи, що надходили до неї. До переїзду в музей архів та бібліотека

Комісії зберігалися у катеринославському комерційному училищі, директором якого був А. Снявський – заступник голови Комісії й редактор її друкованого органу «Летописей».

На засіданні Комісії 9 лютого 1905 р. Д. Яворницький порушив питання про передачу архіву Комісії до музею ім. О. Поля з метою централізації усіх вчених закладів міста Катеринослава. Комісія позитивно вирішила це питання [1, К. 94/18, арк. 33].

Окрім Комісії, значний внесок у розвиток архівної справи в краї зробив катеринославський статистичний комітет, передусім його секретарі М. Бистрицький, Я. Гололобов, М. Подковиров, М. Набіркін та його дійсні члени О. Авчинников, І. Акіф'єв, Я. Новицький, А. Снявський, А. Скальковський, Д. Яворницький та інші, що друкувалися на сторінках видання комітету – «Памятной книжки Екатеринославской губернии». Вивчення місцевих архівів здійснювалося статистичним комітетом згідно з циркуляром міністерства внутрішніх справ. Члени статистичних комітетів мали щорічно переглядати справи архівів губернского та поліційного управлінь й виявляти документи, що підлягали знищенню [24].

Д. Яворницький був добре знаний у колі архівістів. Він підтримував творчі стосунки з відомими архівознавцями України та Росії – М. Калачовим, В. Ключевським, І. Забеліним, Д. Самоквасовим, Д. Багалієм, В. Барвинським, М. Беляєвим, О. Богумилом, М. Будченком, В. Грековим, П. Добровольським, М. Довнар-Запольським, О. Кобиліним, П. Короленком, М. Любаським, К. Самбурським, В. Холмогоровим, М. Юдіним та ін. Редактор-видавець часопису «Зоря» В. Левицький (Василь Лукич) у 1892 р. пропонував Д. Яворницькому «подавати до «Зорі» описи архівів та музеїв, де зберігаються пам'ятки нашої давнини» [1, арх-19144]. Редактор часопису «Киевская старина» Ф. Лебедінцев просив Д. Яворницького допомогти в архівних справах у Петербурзі І. Каманіну, згодом відомому архівісту [1, арх-15318]. У Петербурзі Д. Яворницький спілкувався з відомим архівістом-метрикантом (дослідником «Литовської метрики» – архіву канцелярії Великого князівства Литовського) С. Пташицьким, за порадою якого до Дмитра Івановича пізніше звертався знаний французький історик-езуїт П. Пірлінг, прохаючи допомогти інформацією про архівні документи стосовно діяльності в Україні папського нунція Ко-мюлео [1, арх-12865, 17543]. Д. Яворницький був добре знайомий з Д. Самоквасовим – відомим археологом і архівістом, директором Московського архіву міністерства юстиції (ММЮ), автором книги «Архивное дело в России» (М., 1902). Д. Самоквасов виступав з проектом архівної реформи, пропонував створити центральний орган для управління архівами державних та громадських установ [25].

Д. Яворницький також співпрацював з архівними комісіями Полтави, Чернігова, Тули, Рязані, Вітебська, Владимира, Пскова, з Таврійською архівною комісією, був обраний дійсним членом деяких з них.

Вельми прислужився Д. Яворницький розвитку архівної справи в краї під час великих українських змагань і у радянський період. 1917 р. він підготував пропозиції щодо охорони пам'яток історії та культури на Катеринославщині. Тоді ж М. Біляшівський запропонував йому організувати і очолити «Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Катеринославщині» [1, арх-12548-12550]. Такий комітет був створений. 22 травня 1919 р. відбулося засідання цього комітету, на якому обговорювалося питання про організацію архівної секції [26, спр. 1, арк. 11]. А 21 грудня 1920 р. на засіданні Катеринославського губернского обговорювалися питання про «брошування» цінних архівів за губерньською архівною археологічною комісією і про віддання потьомкінського палацу в розпорядження губерньському центральному архіву. Стосовно першого питання – Д. Яворницькому було запропоновано скласти проект наказу про охорону архівів. По другому питанню було відмовлено [1, арх-14903а]. Однак Д. Яворницький та інші катеринославські архівісти не відмовилися від «боротьби» за приміщення для губарху. 16 січня 1921 р. М. Кіхот повідомив Д. Яворницького про пропозицію академіка Ф. Морозова звернутись з цього питання до Української Академії Наук [1, арх-14903а].

Як великого знавця архівної справи, Д. Яворницького було призначено завідувачем Катеринославського губерньським архівом. Професор М. Ковальський зазначив, що цю посаду Д. Яворницький обіймав з 1921 р. [27]. Дослідниця життя та творчості Д. Яворницького М. Шубравська вказує на початок 1923 р. [28]. Документи свідчать, що Катеринославське губернь архівне управління було утворено 01.02.1922 р. наказом № 117 губарху наросвіти. До 20 березня 1922 р. Д. Яворницький склав обрахунки й відправив їх до Харкова Д. Багалієві, який керував архівною справою в Україні. Штати губарху були значно зменшені, порівняно з проектом Д. Яворницького, і фінансування було відкрито з березня 1922 р. [1, арх-12842].

Тоді ж, у березні 1922 р., Д. Багалій запросив Д. Яворницького бути експертом при Харківській Комісії для вивчення культурних цінностей, які Україна мала повернути Польщі згідно з Ризькою угодою. Д. Багалій відзначив, що треба було, насамперед, зробити «загальний огляд й вивчити, чи не буде у межах Катеринославщини чого з архівних документів, музейних речей і книжок, що за § 11-м Ризької угоди треба повернути з України до Польщі» [1, арх-12842].

Керуючи Катеринославським губархом, Д. Яворницький докладно зусиль щодо розшуку, збирання та зберігання архівів. Під його керівництвом працювали архівісти В. Греков,

Ф. Глазунов, Т. Романченко, І. Чернявський та ін. Багато було зібрано документів по різних місцях губернії. Цінні рукописи було виявлено у Ново-московському соборі, про що із зацікавленістю запитав Д. Яворницького з далекої Праги колишній катеринославський архівіст В. Біднов [1, арх-12854]. Д. Яворницький звітував Д. Багалієві 22 червня 1924 р.: «... ми стільки натягали до себе архівного матеріалу, що через нього і пролізти в помешкання ледве-ледве можна». Вчений скаржився на відсутність грошей і байдужість місцевого керівництва до архівної справи: «... ми страждаємо дуже ще і од безгрішша та байдужості місцевого начальства до нашої архівної справи. Два наші помешкання стоять без вікон, ... ні печей, ні меблів. За все півріччя (1924 р.) ми виканючили для перевозки матеріалу усього навсього 35 крб., і як би я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б таргани. Крізь щільни дроту, яким я за свій кошт заплугав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні «діла» і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні всі наші благання...» [29].

Дмитро Іванович вельми страждав, «бачачи як гине уся наша архівна справа» й прохав Д. Багалія усунути його від завідування, пропонуючи замість себе Василя Олексійовича Грекова, колишнього викладача катеринославської духовної семінарії, історика й архівіста, дослідника місцевих архівів. Д. Яворницький очолював Катеринославський губархів до серпня 1924 р. Проте розшук, збирання і вивчення архівних документів учений продовжував у музеї. В своєму звітові за 1924 р., як голови кафедри українознавства Катеринославського ІНО, Яворницький відзначив, що «... розібрав декілька архівних справ з половини XVIII ст., ... на підставі котрих розпочав роботу «Колонізація колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва» [1, спр. 7, арк. 38/7]. У плані роботи музею на 1925 р. намічено оглянути архів музею, систематизувати його і за допомогою аспірантів вивчати» [1, к. 94/1, арк. 6]. У 1920-30-ті рр. деякі архівні комплекси, що були тоді знайдені й зберігалися в музеї, передавалися до крайархіву. Так в грудні 1929 р., згідно з листом завідувача крайархом Семіряжка, з музею до крайарху були передані всі справи архіву Ново-московського собору, а у травні 1932 р. — архівний матеріал, виявлений у Ново-московському Самарському монастирі [26, спр. 29-а, арк. 13; спр. 67, арк. 175]. Таким чином, в краї традиційно існували два центри, музеї і губархіви, в яких були сконцентровані архівні скарби — неощіненні джерела з історії та культури Полудневої України. До становлення й розвитку обох цих центрів доклав зусиль і таланту академік Д. Яворницький.

Отже, внесок Д. Яворницького у розвиток архівної справи, передусім нашого краю, репрезентується декількома напрямками — архівною евристикою,

камеральною та едиційною археографією, культурною користувача-дослідника архіву, активною діяльністю в Катеринославській вченій архівній комісії, творчими стосунками з архівістами та архівними установами інших міст України та Росії, формуванням зібрання рукописів в Дніпропетровському історичному музеї, організацією Катеринославського губарху, зберіганням, охороною, пропагуванням і дослідженням великого архівного масиву, що складає невід'ємну компоненту національно-культурної спадщини й взагалі «пам'яті» людства.

Примітки:

1. Дніпропетровський історичний музей. ВР, ф. 10. Про археографічну діяльність Д. Яворницького див.: Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. — М., 1991. — С. 73-84.
2. Антонова Г. Коллекционер и меценат П.М. Социнский // Под знаком Ключа: 36 статей на пошану Олени Апанович. — Д., 1995. — С. 170-174.
3. Про С. Дроздова див.: Гептнер Л., С.Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1. — С. 137-138.
4. Російський державний архів літератури і мистецтва (Москва), ф. 1335, оп. 1.
5. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. — Д., 1989. — С. 72.
6. Гауриш (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. — О., 1853. — Т. 3. — С. 79-129; 1863. — Т. 5. — С. 429-490.
7. Він само. Историческая записка о Самарском Пустыню-Николаевском монастыре. — О., 1838. — С. 113-114.
8. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. — О., 1838. — С. 113-114.
9. Біднов В.О. Аполон Скальковский як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений... проф. др. Т.Г. Масарикові. — Прага, 1925. — С. 295.
10. Скальковский А.А. Очерки Запорожья // Журн. Мин-ва Народн. Просвещ. — 1840. — № 3. — Отд. II. — С. 191.
11. Біднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1915. — Вып. 10. — С. 217-263.
12. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // Український історик. — 1983. — № 2-4. — С. 49.
13. Степанів І.С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. — Д., 1927. — Т. 1. — С. 374.
14. Снявський А.С. Первое десятилетие существования Екатеринославской ученой архивной комиссии // Летопись... — Вып. 10.
15. Борнікова Л.Ф. Історико-краєзнавчі видання Катеринославської губернської вченої архівної комісії // Четверта республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1989. — С. 167-168; Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916) // Археографический ежегодник за 1988 г. —

М., 1898. — С. 52-57; *Абросимова С., Журба О.* Хранителі історичної пам'яті // Борисфен, 1991. — № 2. — С. 11; *Абросимова С.* Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.). — Д., 1993. — С. 1-4.
 16. Катеринославський ювілейний листок, 1887
 17. Г.З. Архивы г. Екатеринослава // Там само. — № 4. — С. 30-31.
 18. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева, 1790-1867. — О., 1897. — Ч. 1. — С. 49.
 19. *Макарихин В.П.* Губернские ученые архивные комиссии и их роль в развитии общественно-исторической мысли в России конца XIX- начала XX вв.: Автореф. дис.... д-ра ист. наук. — М., 1991.
 20. Про Снявського див.: *Заруба В.М.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Снявський. — К., 1993. — 144 с.
 21. Известия XIII археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 года. — Х., 1905.
 22. Летопись ученой архивной комиссии / Под ред. А.С. Снявского. Екатеринослав, 1904-1915. Вып. 1-10; «Летопись Екатеринославской ученой архивной комис-

сии» (1904-1915): Библиографичний довідник. К., 1991. 42 с.; *Журба О.І., Абросимова С.В.* Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Укр. археогр. щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 34-46.
 23. *Степанский А.Д.* Состав и содержание публикуемых источников как археографическая проблема // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. — М., 1991. — С. 6.
 24. *Комарова И.И.* Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 г. — М., 1987. — С. 89-90.
 25. *Самошенко В.Н. Д.Я.* Самоквасов как историк-архивист // Историкография и источниковедение архивного дела в СССР. — М., 1984. — С. 53-62.
 26. Дніпропетровський історичний музей. ВР, ф. 1, оп. 1.
 27. *Ковальский Н.П. Д.И.* Яворницкий и город на Днестре // Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Д., 1989. — С. 8.
 28. *Шубравська М.М. Д.І.* Яворницкий. — К., 1972. — С. 130. Інститут літератури НАН України. ВР, ф. 37., спр. 264.

Ірина Мага

ДІЯЛЬНІСТЬ В.О.РОМАНОВСЬКОГО В ГАЛУЗІ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА АРХІВОЗНАВСТВА (1921-1931)

Одне з головних завдань сучасного архівознавства — з'ясування персонального внеску вчених у розвиток української архівістики. Розглядаючи історію архівознавства та архівної справи в Україні першої третини XX ст., необхідно звернутися до творчої спадщини Віктора Олександровича Романовського (1890-1971 рр.) — історика, архівіста, археографа, джерелознавця, педагога, автора першого українського підручника з архівознавства, оскільки його науковий доробок є важливим етапом в справі становлення і розвитку вітчизняної архівістики.

Діяльність вченого як члена Археографічних комісій ВУАН і ЦАУ та його наукова історико-археографічна спадщина вже була предметом вивчення сучасних дослідників [1]. В контексті діяльності цих Археографічних комісій та Центрального архіву давніх актів (ЦАДА) оцінювалася і робота В. О. Романовського-архівіста [2]. Проте, виходячи з потреб сьогодення, доцільно було б ще раз звернутися до огляду діяльності вченого в галузі архівної справи та архівознавства, та виділити основні напрямки роботи (на основі узагальнених відомостей, що містяться в архівних документах та наукових дослідженнях), оскільки внесок науковця в українську архівістику заслуговує на поглиблене вивчення.

1914 р. В. Романовський закінчив історико-філологічний факультет Київського університету та приступив до роботи в Архіві давніх актів [3, арк. 258], де спочатку працював помічником завідувача, а 1921-1931 рр. очолював цю установу [4]. Підсумком його довголітньої праці в архіві стало

видання збірки «Центральний архів стародавніх актів у Києві» (1929). Автором більшості статей, вміщених у книзі, є В. Романовський. Його праці заслуговують на увагу дослідників. Це «Архів стародавніх актів та його фонди», «Колекція, що належала Археографічній комісії», «Збірка монастирських документів», «Збірка автографів та палеографічних зразків», «Нова серія». В передмові В. Романовський, який також зредагував збірку, пише, що «книга має служити за посвідника для тих, хто вперше приступає до наукової праці з Архіву давніх актів» [5]. Загалом збірка містила початкову науково-довідкову інформацію про архівні фонди ЦАДА.

Важливим заходом, організованим В. Романовським на посаді завідувача стала інвентаризація актових книг Правобережної України XVI-XVIII ст.; поповнення фондів архіву за рахунок архівів колишніх державних установ, монастирів, приватних колекцій тощо. Під його керівництвом було систематизовано та опрацьовано ці документи: складено описи, каталоги, покажчики, встановлено авторство тощо.

Окрім роботи в ЦАДА, В. Романовський приділяв увагу створенню централізованої системи державних архівів. Він брав участь у Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників (Харків, грудень 1924 р.) [6], де виступив з приводу об'єднання питання організації єдиного архівного фонду України та концентрації документів у відповідних за профілем архівах.

1926 р. Укрцентрархів ініціював проведення Всеукраїнського з'їзду архівістів. Віктор Олександрович